

КРАВЧЕНКО О.М.

ЗАСНУВАННЯ МОНАСТИРІВ ПІВНІЧНОГО ЗАХОДУ СЛОБОЖАНЩИНИ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ

Стаття присвячена подіям, які відбувалися на території Лівобережної України в середині XVII ст., і які призвели до виникнення монастирів на північному заході Слобожанщини. Аналізується взаємозв'язок між розташуванням монастирів та фортець Слобожанщини, їх роль у заселенні регіону.

Початок колонізації північно-західної Слобожанщини відбувається на початку XVII ст., коли невеликі ватаги козаків, переважно селітроварів, намагалися закріпитися на незаселених південно-західних прикордонних землях Московського царства. Такі дії, особливо з боку роменського державця К.Сіножацького, приводили до постійних збройних конфліктів між роменськими козаками та путивльськими служилими людьми. За наявності цих конфліктів, які до того ж проходили на фоні постійної загрози з боку Кримського ханства, виникнення монастирів було неможливе [4, с.79-80].

Метою даної роботи є аналіз військових та соціально-економічних процесів, які передували заснуванню слобожанських монастирів у середині XVII ст.

Уперше слобожанські монастирі були описані архієпископом Філаретом (Д.Г.Гумілевським) [9]. Згадки про Слобожанські монастирі є у працях А.С.Лебедева [7], Д.І.Багалія [1, с.167-280] та П.М.Фомина [10]. У 20-х роках XX ст. С.А.Таранушенком було проведено дослідження великої кількості церков та монастирів, на сьогодні зруйнованих [8]. Багато років тема вивчення історії монастирів була вузькоспеціальною, як об'єкт дослідження бралися до уваги виключно храми. Загальна характеристика монастирів Лівобережжя як комплексних пам'яток була здійснена М.П.Цапенком. Ним було проаналізовано устрій, топографію та укріплення монастирів козацької доби. Було розроблено першу типологію монастирів, що базується на топографії [11]. Вагомий внесок у вивчення монастирів як комплексних пам'яток належить В.В.Вечерському [2; 3].

Верхнє Посулля та Середня Ворскла стали тими регіонами, де у 30-х роках XVII ст. починають виникати козацькі остроги. Вони стали осередками колонізаційного руху. Навколо них починають виникати слободи. Так, у середині 30-х років XVII ст. виникають остроги Недригайлів та Вільшана [6, с.310-340].

Згодом на території Верхнього Посулля будуються нові укріплені поселення, однак на сьогодні тут невідомі монастирі XVII-XVIII ст. Причиною відсутності монастирів у Верхньому Посуллі може бути те, що засновники острогів, козаки-кондотьєри, були зацікавлені перш за все у військовій безпеці. Будівництво невеликих острогів велося під керівництвом незаможних шляхтичів та козаків, які не могли забезпечити монастирі ні коштами, ні землею. Вони напряду залежали від польських урядників, які ставали ініціаторами заснування острогів. Невелика площа острогів не могла захистити все населення округи, а монастирі через незначні укріплення, відсутність зброї та гарнізону були найбільш вразливими об'єктами під час нападів татар.

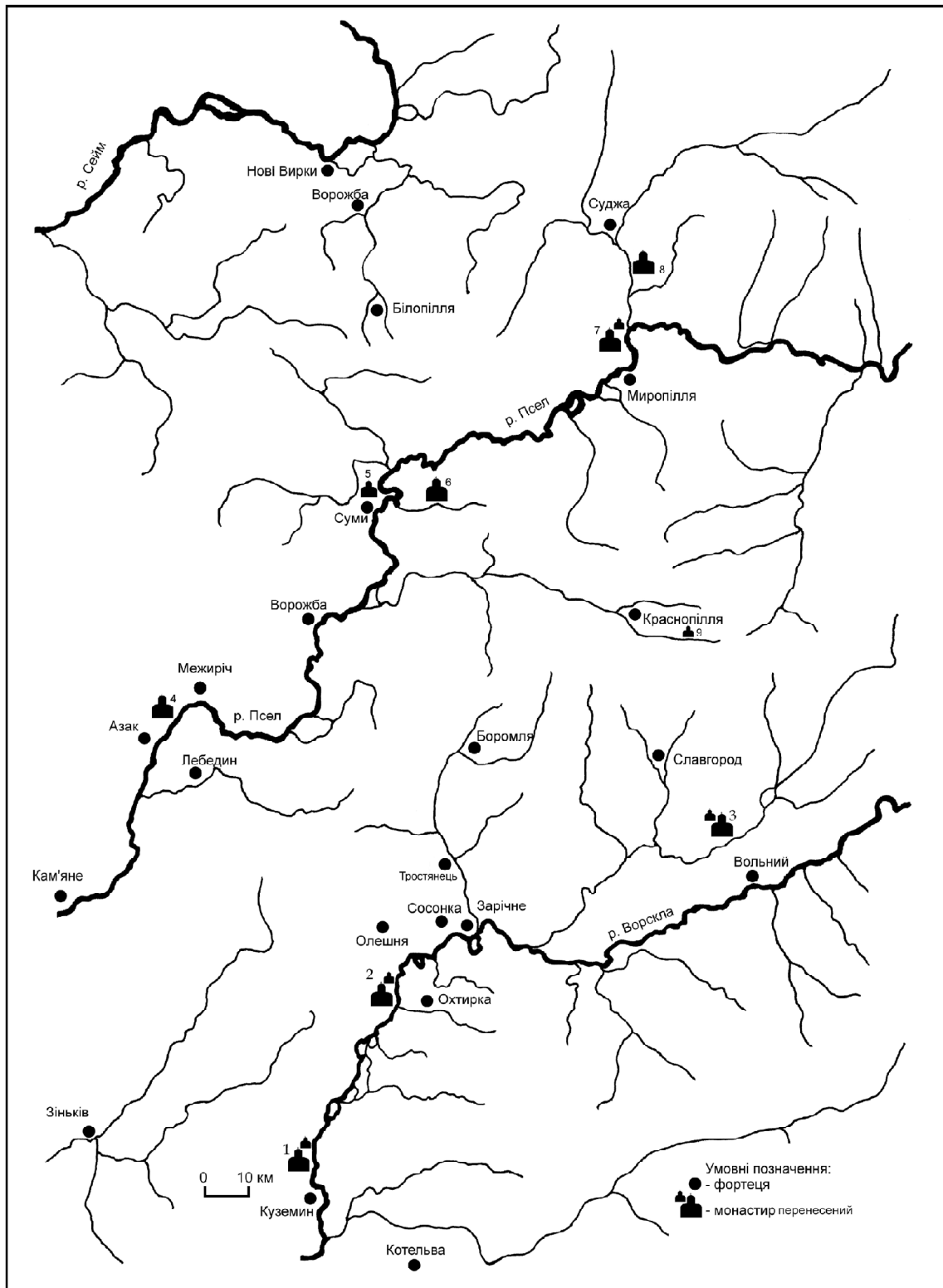

Рис. 1. Монастирі північного заходу Слобожанщини середини XVII-XVIII ст.: 1 - Преображенський Скельський, 2 - Охтирський Благовіщенський (Свято-Троїцький), 3 - Вольненський Троїцький, 4 - Михайлівський Іоанно-Предтечів, 5 - Сумський Іоанно-Предтечів, 6 - Сумський Успенський, 7 - Білогірський Миколаївський, 8 - Суджанський Іоанно-Предтечів, 9 - печерний скит.

Крім військової загрози існуванню, був ще один фактор - політичний, який заважав виникненню монастирів. На початку XVII ст. московський уряд був категорично проти присутності на своїх західних кордонах вихідців з Речі Посполитої. Заснування монастиря вихідцями з Речі Посполитої на цих землях могло стати однією з причин заснування поряд низки хуторів та слобод. Таким чином була б порушена цілісність московського західного кордону. До того ж, неможливо польська та українська шляхта, яка підтримувалася королем та Сеймом, була переважно католицького або греко-католицького віросповідання. Крім того, гарантувати безпеку монастирів на цій території не могло ні Московське царство, ні Річ Посполита.

Ще одним регіоном, де проходило поступове освоєння території майбутньої Слобожанщини, стало межиріччя Псла та Ворскли. Цією територією проходив шлях путивльських прикордонних сторож. Тут у 40-х роках XVII ст. виникає кілька невеликих фортець, які стали частиною Белгородської засічної смуги. Вони мали постійний контингент, який складався зі стрільців. Фортеці часто зазнавали нападів з боку загонів татарської кінноти, тому до другої половини XVII ст. слободи та хутори навколо фортець не виникали [5, с. 111-112].

У всіх випадках заснування укріплених поселень на території майбутньої Слобожанщини їх населення було в першу чергу військовим контингентом, який перебував тут тимчасово, без сімей та земельних наділів. Ротація військового контингенту московського царства та сезонна присутність селітроварів з Речі Посполитої стали причиною відсутності монастирів у регіоні до другої половини XVII ст.

Численні селянські повстання на території Речі Посполитої у 30-х роках XVII ст. також завдавали шкоди монастирям. Часто ченці ставали на бік польської шляхти або українських повстанців, чим ставили під загрозу власне існування. Окремі монастирі на території Речі Посполитої часто були розташовані в межах укріплених міст. При облозі та штурмі міста православні монастирі часто руйнувалися загонами під керівництвом заможної шляхти католицького віросповідання.

У 1648 та 1649 роках на Лубенщині було спалено Густинський та Мгарський монастирі, які підтримував князь Ієремія Вишневецький. Багато монастирів Лівобережної України були розорені під час війни під проводом Б.Хмельницького. Вони піддавалися нападу з боку як Речі Посполитої, так і московських військ.

У 1658 р. армія під командуванням князя Ромадановського захопила та розорила Лубенський Мгарський монастир. Це змусило ченців, які залишилися, покинути монастир та шукати нового місця для проживання. Війна та розорення стали однією з основних причин, що змусили ченців разом з козаками шукати нових місць для проживання.

Відомо, що ченці долучалися до ватаг козаків, які вирушали на незаселені землі Московського царства. Під захистом озброєних козаків вони прибували на нові території. Часто ситуація складалася так, що ченці змушені були самі вирушати в небезпечний похід, як це видно з повідомлення про заснування Охтирського Благовіщенського монастиря у 1654 р. *“Монастырь по указу благочестивейшаго Государя Царя и В.К. Алексея Михайловича, по челобитью игумена с братьею, устроен 1654 г. а оный игумен от унеи бежал с Подпольской области, из-за Днепра, с Лебединскаго монастыря, под державу предков ваших, с братиею 40 человек монахами и с подданными тамошними вольными черкасами, церковными утварьми и священническими облаченими, сосудами и со всеми принадлежащими церковными потребами и сему игумену по указу Государя Царя и В.К. Алексея Михайловича, по свидетельству гор. Алешни всякаго чина и звания людей, та гора Ахтирь с пахатным полем и санными поко-*

сы лесными дачи и рыбными ловли яко впусе состоящая и ни кем не владеема, была отведена под монастырь” [9, с.3].

Після початку у 1648 р. Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького змінилася військово-політична ситуація на північно-східному кордоні Речі Посполитої. Вона вже не контролювала територію Дніпровського Лівобережжя, а московський уряд був зацікавлений у заселенні вільних територій Середньої Ворскли та Псла. Тому з середини 50-х років XVII ст. Слобожанщина переживає колонізаційний бум, коли за кілька років було засновано та збудовано більше десятка великих фортець із потужною системою укріплень. Наявність нових фортець та розвиненої інфраструктури стала однією з причин появи нових монастирів саме у середній течії Псла і Ворскли та відсутності їх у Посуллі. Осадчі нових населених пунктів, представники освіченої козацької старшини часто ставали ініціаторами заснування монастирів та підтримували їх матеріально.

Береги Ворскли та Псла у їх середній течії мають велику кількість мисів та останців, зручних для заснування невеликого укріплення. Протягом кількох століть сіверянами, а пізніше давньоруськими князями, було збудовано велику кількість городищ. Їх залишки не викликали інтересу у багаточисельних козацьких ватаг, яким потрібна була велика площа для розбудови нових фортець, а для ченців старі укріплення підходили якнайкраще.

Будівництво монастирів починається неподалік фортеці, одразу ж після завершення будівництва основних укріплень (рис. 1). Поблизу Сум виникають одразу два монастиря: чоловічий, а трохи пізніше - жіночий, між Миропіллям та Суджею - чоловічий, поблизу Вольного - чоловічий, між Охтиркою, Олешнею та Куземином - два чоловічих, між Лебедином, Азаком та Межиричем - один чоловічий. Розташування монастирів поруч з великими містами-фортецями відомі у Московській державі та Речі Посполитій XVI-XVIII ст. Укріплення використовувалися виключно для самозахисту.

Поряд з монастирями, які виникли у середині - другій половині XVII ст., розташовані слободи пушкарів. Топонім з коренем “пушка”, яке можна віднести до поселень пушкарів, зустрічається часто поряд з великими фортецями. Артилеристи були елітою козацького гарнізону, від них залежало успішне відбиття нападів татар. Велику увагу пушкарям приділяли і московські воєводи, які платили їм сріблом та виділяли кращі землі для заснування слобод та хуторів. Таким чином, утворився досить заможний прошарок слобожанського українського козацтва, спроможний на рівні зі старшиною економічно підтримувати монастирі. Цим можна пояснити назви деяких населених пунктів, розташованих неподалік монастирів: поряд з Сумським Успенським монастирем - село Пушкарівка, поруч Вольненського монастиря - слобода Стрелецкая Пушкарка, частина села Михайлівка, поблизу якого розташований Михайлівський монастир, має назву “Пушкарівка”. Про існування слободи Пушкарної поблизу Охтирки відомо за писемними джерелами, вона розташовувалася за 13 верст на південний захід від Охтирки, точніше локалізувати її на даний час неможливо [12, с.185].

Збереглися пізньосередньовічні маршрути, що зв’язували Суми і Миропілля. На них розташовано два монастирі. Сумський Іоанно-Предтечів знаходився поряд з дорогою, що сполучала Суми зі слободою Лука, далі дорога йшла в напрямку Миропілля. Сумський Успенський розташовувався за 3 км на схід від цього шляху. Така ж ситуація простежується і з розташуванням Михайлівського Іоанно-Предтечевого монастиря. До сьогодні існує ґрунтова дорога, що проходить уздовж берегової тераси

правого берега р.Псел. Саме цим шляхом йшло сполучення з фортецями Азак, Межирич, Ворожба та далі з Сумами. Вольненський Троїцький монастир був розташований неподалік місця, де сходяться шляхи з Вольного, Великої Писарівки на Охтирку та Богодухів, а далі - у напрямку Харкова. Таке розташування надавало монастирю економічні переваги. Надходження товарів та продуктів з Московської держави до новозбудованих фортець проходило не без участі монастирів, які часто ставали пунктами відпочинку на торгових шляхах. Скельський Преображенський монастир засновано неподалік Зінківського шляху, від якого відходили шляхи на Куземин, Охтирку, Олешню, Грунь. Поряд з монастирем існує човновий перевіз через р.Ворскла, звідки дорога йшла на село Лутище, а потім - на Охтирку. Засновниками монастирів, як це зазначено у писемних джерелах, були ченці - вихідці з Гетьманщини. Вони тікали з розорених польськими військами православних монастирів. Часто, прибувши на нове місце та отримавши землю для заснування монастиря, настоятелі змушені були відправлятися у багатоденні мандрівки з метою пошуку майбутніх ченців. Найбільша кількість ченців, які заснували на північному заході Слобожанщини православний монастир, становила близько 40 чоловік. Звісно, нечисленні чернецькі колективи були не в змозі на перших етапах будувати великі та потужні монастирські укріплення. Часто відомо про одного-двох ченців, які селилися у важкодоступній та відлюдній місцевості. Тому допомога з боку козаків, які славилися як майстри будівництва фортець, була дуже доречною.

Отже, зміна військової та економічної ситуації в Речі Посполитій у середині XVII ст. стала причиною масового переселення козаків та посполитих на південно-західні рубежі Московської держави. Колоністи намагалися перенести на нові землі не тільки соціальний устрій життя, а й духовний. Одним з аспектів духовного життя українців на нових землях було заснування православних монастирів.

Аналіз розташування монастирів та їх фортифікаційних елементів свідчить про схожість планування із новозбудованими фортецями. У середині XVII ст. монастирі будувалися одночасно з фортецями і розташовувалися неподалік від укріпленого городка. Такий принцип розташування ми спостерігаємо у всіх випадках. Ця відстань гарантувала усамітненість монастиря, а в разі небезпеки - швидку евакуацію до найближчої фортеці. Монастирі в середині - другій половині XVII ст. розташовувалися неподалік дороги, яка з'єднувала дві фортеці. Це давало змогу монастирю отримувати припаси. Водночас монастирі ставали пунктами перепочинку та, у разі небезпеки, захисту. Вибір місця заснування та проектування монастирів проходило, найімовірніше, за активною участю козаків з навколишніх містечок та хуторів під керівництвом старшини. При порівнянні укріплень козацьких фортець та монастирів можна виділити багато спільних рис, що вказує на перенесення традицій військового зодчества на монастирське.

---

1. Багалеї Д.И. Новые материалы для истории Слободской Украины / Д.И.Багалеї // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. - Харьков, 1893. - Т.V. - Вып. 1. - С.167-280.

2. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / В.В.Вечерський. - К.: НДПІАМ, 2003. - 600 с.

3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В.В.Вечерський. - К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. - 584 с.

4. Кравченко О.М. Фортеці XVII ст. на Московсько-Польському порубіжжі / О.М.Кравченко, Є.М.Осадчий // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей 3 Міжнародної студентської наукової археологічної конференції [ред. Дятлов В.О., Івакін Г.Ю., Коваленко В.П., Коваленко О.Б., Моця О.П., Ричка В.М., Ячменіхін К.М.]. - Чернівці: ЧДПУ, 2005. - С.79-81.

5. *Коротя О.В.* Фортеці Межиріччя Псла та Ворскли як складова частина Белгородської засічної смуги / О.В.Коротя, Є.М.Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. - Тези доповідей VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції [ред. Дятлов В.О., Коваленко В.П., Коваленко О.Б., та ін.]. - Чернігів: ЧДПУ, 2008. - С.111-114.
6. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П.М.Кулаковський. - К.: Темпора, 2006. - 496 с.
7. *Лебедев А.С.* Исторические изыскания в южнорусских архивах (В чтениях общества истории и древностей) / А.С. Лебедев. - Харьков 1884. - Книга 2. - 237 с.
8. *Таранушенко С.А.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. / С.А.Таранушенко. - К.: Будівельник, 1976. - 236 с.
9. *Филарет (Д.Г.Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархии и монастыри / Архиепископ Филарет. - Отд.1. - М.: Типография В.Готье, 1852. - 236 с.
10. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края (Историко-археологический очерк) / П.М.Фомин. - Харьков, 1916. - Вып.1. - 208 с.
11. *Цапенко М.П.* Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков / М.П.Цапенко. - М., 1967. - 234 с.
12. *Экономические примечания на Ахтырский уезд 1785 г.* - Х., 2008. - 215 с.

Кравченко А.Н. Основание монастырей северо-запада Слобожанщины в казацкий период

Статья посвящена событиям, которые происходили на территории Левобережной Украины в середине XVII в., и которые привели к возникновению монастырей на северо-западе Слобожанщины. Анализируется взаимосвязь монастырей и крепостей Слобожанщины, их роль в заселении региона.

Kravchenko A.M. Monasteries foundation during the Cossack period in the North-West of Slobozhanshchyna

The article is devoted to the events, which took place on the territory of left-bank Ukraine in the middle of XVII century and their consequences, which led to monasteries foundation in the North-West of Slobozhanshchyna. Interdependence of Slobozhanshchyna monasteries and fortresses location, their role in the process of settlement in the region is analysed.